

Məhəmməd Füzuli və türk ədəbiyyatşünaslığı

Siracəddin Hacı

1. Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir, Məhəmməd Füzuli də bu ədəbiyyatın ortaq dəyəridir. Türk ədəbiyyatşünaslığının Məhəmməd Füzulinin həyatı, mühiti, bədii, fəlsəfi, dini, irfani irsi ilə bağlı ortaya qoyduğu təcrübənin öyrənilməsinin dəyərini belə sıralaya bilərik: birincisi, Azərbaycan füzulişünaslığı ilə türk füzulişünaslığı son yüz əlli ildə, özəlliklə, Azərbaycanın Rusiyanın işğalında olduğu dövrdə fərqli siyasi, elmi, mədəni imkana sahib olmuş, sovet ideologiyası Azərbaycan alimlərinə Füzulini bağlı olduğu qaynaqlar, dəyərlər əsasında öyrənməyi yasaqlamış, nəticədə, çoxsaylı təhriflər ortaya çıxmış, şairin irsinin gerçək dəyəri kölgədə qalmışdır. Türk ədəbiyyatşünaslığının Füzuli ilə bağlı təcrübəsinin öyrənilməsi bizə bu boşluğu doldurmaq, təhrifləri düzəltmək imkanı verir - təbii ki, Azərbaycan füzulişünaslarının ciddi elmi əsərləri var. İkincisi, türk ədəbiyyatşünaslığının təcrübəsi mətnşünaslıq baxımından önəmlidir, Azərbaycan və türk mətnşünaslarının elmi əməyinin müqayisəli tədqiqi Füzuli irsinin orijinallığını qorumağa yol açır. Üçüncüsü, elmi təcrübə mübadiləsi füzulişünaslığı zənginləşdirir. Dördüncüsü, türk ədəbiyyatşünaslığı Məhəmməd Füzulini bağlı olduğu islami, irfani dəyərlər əsasında öyrənmiş, Azərbaycan füzulişünaslığı isə uzun müddət bu imkandan məhrum olmuşdur. Beşincisi, türk ədəbiyyatşünaslığının zəngin şərh təcrübəsi var, Füzulinin qəzəlləri şərhçilik ənənəsinin ölçülərinə uyğun olaraq izah olunmuşdur - Azərbaycan füzulişünaslığı isə bu klassik metoddan nisbətən gec istifadə etmişdir. Altıncısı, türk alimlərinin Məhəmməd Füzulinin bir sıra dini məzmunlu əsərləri ("Mətləəl-etiqa", "Hədiqətüs-süəda") ilə bağlı elmi araşdırmaları var, Azərbaycan füzulişünaslığı isə uzun müddət bu əsərləri olduğu kimi öyrənmək imkanından məhrum qalmışdır. Yedincisi, türk füzulişünaslığının təcrübəsini öyrənmək Füzulini doğru anlamaq, klassik irslə sağlam bağ qurmaq, ondan faydalanmaq imkanı verir. Səkkizinci, türk füzulişünaslığının təcrübəsini öyrənmək Füzuli irsini təhriflərdən təmizləyir, füzulişünaslığın tarixini dəyərləndirmək, bugünkü halını görmək, gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, yeni füzulişünaslar yetişdirmək imkanı verir.

2. Türk füzulişünaslığının tarixi

Türk füzulişünaslığının tarixi qədimdir, şairin yaşadığı dövrdən başlamışdır deyə bilərik. Doğrudur, o dövrdə Məhəmməd Füzuli ilə bağlı fundamental araşdırmalar yoxdur, ancaq şair haqqında yazılmış hər söz, cümlə, qeyd, xatirə çox önəmlidir, onun şəxsiyyətini, ədəbi kimliyini tanımağa yol açır.

Məhəmməd Füzulini tanıdan təzkirəçilər sırasında Lətifi, Əhdi, Əli Bəyani, Aşıq Çələbi, Sam Mirzə, Riyazi, Xınalızadə Həsən Çələbi, Sadıq bəy Sadıqi Əfşar önəmli yer tuturlar. Əhdi Bağdadi XVI yüzillikdə yazdığı "Gülşəni-Şüəra" (571/1566) təzkirəsində Məhəmməd Füzulinin şəxsiyyətini, ədəbi kimliyini bu ölçülərlə tanıdır: "O, mövlənə Füzulidir..." - "mövlənə" təyini hər şairə verilməz, çox istedadlı, ədəbi təsir çevrəsi olan, bəlli təsəvvüfi yola başçılıq edən şairə verilir. "Mərifətlə kamildir..." - "mərifət" anlayışı Füzulini tanıdan önəmli anlayışdır, diqqətimizi irfana yönəldir, Allahı elmlə, ağılla deyil, kəşf yolu ilə tanımağı ifadə edir. Əhdi Bağdadi deyir ki, Füzuli irfan bilgi sisteminə bağlı kamil mərifət sahibidir, arifdir, aşıqdır. "...O, fünunu fəzailə fazildir", yəni fəzilət elmlərini-irfani elmləri dərinləndirən öyrənmiş fazildir, feyz sahibidir, müşahidə, kəşf əhlidir, qəlb pərdələri götürülmüşdür, könlü ilahi feyzlə, coşqu, bərəkətlə dolub daşmışdır. Onu da deyim ki, "feyz" sözü də irfani anlayışdır, ilahi təcəllini ifadə edir. Başqa bir irfani anlayış olan "fəzilət"də kamilliyi, elmi, əxlaqi üstünlüyü göstərir.

Əhdi Bağdadi yazır ki, Füzuli "xoş təb", "şirin söhbət" insan idi - bu qeydin iki önəmi var, şairin insani kimliyini tanıdır, Əhdi Bağdadinin sözünün dəyərini ifadə edir, belə ki, təzkirəçi Füzulini tanıyır. Əhdi Bağdadi yazır ki, Füzuli həndəsə elmini dərinləndirən bilir, elə buna görə də şair elmsiz şeir təməlsiz divar kimidir deyir, şeirlərində həndəsə nizam, tənəsüb, tarazlıq var, hər söz yerli yerindədir.

Əhdi Bağdadi Füzulini tanıdır, deyir ki, o, hikmət elmini bilir. Hikmət də dini anlayışdır, mətnin, hadisənin doğru, əslinə, fitrətinə uyğun hökm çıxarmaq, bu yolla da təhrifin, zərərin, yanlış anlaşılmanın önünü kəsməkdir - təzkirəçi Məhəmməd Füzuli hikmət əhlidir cümləsi ilə o, ağıllı, məntiqli, elmi şəxsiyyətdir demiş olur. Onu da deyim ki, "hikmət" sözü fəlsəfə mənasında da işlədilmişdir. Əhdi Bağdadi bir addım da atır, Füzulinin "əhli təriqət" olduğunu söyləyir, yəni şair irfan bilgi sisteminə (kəşf, müşahidə) bağlıdır, təriqəti var, ancaq alim Füzulinin hansı təriqətə bağlı olduğunu göstərmir.

XVI yüzilin başqa bir təzkirəçisi Aşıq Çələbi "Məşairü-şüəra" təzkirəsində (974/1568) Füzulinin ədəbi mühitdəki yerini, nüfuzunu bu sözlərlə ifadə edir: "Ol canıbdə (Bağdad ədəbi mühitində - S.H.) olan şüəranın ustadıdır...". Demək olar ki, bütün təzkirəçilər Məhəmməd Füzulinin ədəbi kimliyi ilə bağlı Əhdi Bağdadinin,

Aşiq Çələbinin görüşlərini paylaşmışlar. Orta yüzilliklərdə Məhəmməd Füzulinin ədəbi nüfuzunu göstərən bir məsələ də var, belə ki, onu yalnız təzkirəçilər tanıtmamışlar, şairlər, səyyahlar, dövlət adamları da Füzuli ilə bağlı fikir söyləmişlər, Füzuliyə nəzirə yazmaq bir ənənəyə çevrilmişdir, şeirin, şairliyin ölçüsünü onun şeirləri müəyyən etmişdir...

XIX yüzildə də Məhəmməd Füzuli ilə bağlı məlumatları təzkirələrdən öyrənir, türk ədəbiyyatında Füzuli ənənələrinin güclü olduğunu görürük, ancaq bu dövrdə ədəbiyyatı Füzulinin təsirindən çıxarıb yeni bir istiqamətə yönəltmək cəhdləri də güclənir, siyasi, iqtisadi, elmi, dini, ədəbi anlayış dəyişir, bu dəyişim klassik bədii irsə, o sıradan Füzuliyə münasibətdə də özünü göstərir.

XIX yüzildə dünya siyasi sisteminin yeni mərhələsi başlayır, Avropanın mövqeyi güclənir, sömürgeçinin yeni biçimi ortaya çıxır, din mərkəzi mövqeyini elmə verir, ideologiyalar, milliyyətçilik, qadın haqları ön sıraya keçir, inqilablar olur, əlaqə, ticarət imkanı artır, mətbəə kəşf edilir, qəzet çap olunur, məktəblərin, universitetlərin, teatrların sayı çoxalır, əhalinin sayı artır, pozitivizm, modernizm güclənir, ailənin təməlləri sarsılır, yeni ədəbi janrlar yaranır...

Ziddiyyətlər dövrü olan XIX yüzildə müsəlman dünyası geri qaldığını, siyasi, iqtisadi, mədəni mövqeyini itirdiyini açıq görür, çıxış yolu axtarır, siyasi, elmi, dini, ədəbi, fəlsəfi irsini sorğulayır, geri qalmasının səbəblərini öyrənməyə çalışır, yeni inkişaf yolu varmı deyə sual verir. Arayış dönməndə klassik ədəbi irsə, o sıradan Məhəmməd Füzuliyə fərqli münasibətlər ortaya çıxır. Bu məsələdə üç əsas istiqamət görürük: birincisi, klassik irsimiz müqəddəsdir, ona toxunmaq olmaz, ikincisi, klassik irs ömrünü başa vurub, o, inkişafımıza mane olur, imtina olunmalı, yeni bir yol seçilməlidir, üçüncüsü, klassik irs dəyərimizdir, onu olduğu kimi qorumaq da, tam imtina da doğru deyil, bu irsi yenidən dəyərləndirməli, ona seçici yanaşmalı, klassik irslə bu gün və gələcək arasında sağlam bağ qurmalıyıq. Məhəmməd Füzuliyə münasibətdə də bu üç istiqamətin təsirini görmək mümkündür...

Türk füzulüşünəslığının yeni, güclü inkişaf dövrü XX yüzillikdən başlayır, şairin həyatını, mühitini, irsini öyrənmək üçün istiqamətlər müəyyənləşdirilir: Məhəmməd Füzuli ilə bağlı qaynaqlar təsbit olunur, sistemləşdirilir, çap olunur, şərhlər yazılır, şairin elmi tərcümeyi-halı hazırlanır, Füzulinin yeni əsərləri tapılır, nəşr edilir, şairin irsinin dünya kitabxanalarındakı əlyazma nüsxələri müqayisə olunaraq tənqidi mətni hazırlanır, füzulüşünəslər nəslə yetişir, elmi araşdırmalar yazılır, Məhəmməd Füzulinin islami türk ədəbiyyatındakı yeri, təsiri, davamçıları təsbit olunur, əsərlərinin dil, üslub xüsusiyyətləri araşdırılır, şairin qəzəlləri şərh olunur, Füzuli ilə bağlı şeirlər, dramlar, romanlar yazılır, bir sıra əsərlərinə musiqi bəstələnir...

XX yüzillikdə türk füzulüşünəslığının təmsilçiləri sırasında önəmli yer tutan alimlərin, elmi əsərlərin, nəşrlərin adlarını çəkmək onlara saygının, əməklərinə verdiyimiz dəyərin ifadəsidir: Süleyman Nazif, Füzuli, İstanbul, 1925; Rza Tofiq, Füzuli və hürufilik, İstanbul, 1944; Olğun Tahir, Füzuliyə dair, İstanbul, 1936; Məhəmməd Fuad Köprülü, Türk ədəbiyyatı tarixi, c.I, II, İstanbul, 1920-1921; Əski şairlərimiz divan ədəbiyyatı antologiyası, Füzuli, Ankara, 1946; Azəri Ədəbiyyatına aid ilk tədqiqlər, Bakı, 1925; Əbdülbaqi Gölpınarlı, Türk klassikləri, Divan şeiri, XV-XVI yüzillər, İstanbul, 1954; Füzuli divanı, İstanbul, 1985; Divan ədəbiyyatı bəyanındadır, İstanbul, 1945; Əbdülqadir Qaraxan, Füzuli, mühiti, həyatı və şəxsiyyəti, Ankara, 1949; Əbdülqadir İnan, Füzulinin ərəbcə divanı, Türk dili bülleteni, II cild, 1940, sayı, 3-4; Əhməd Qabaqlı, Türk ədəbiyyatı, I-V cildlər, İstanbul, 1967-1968; Ağah Sirri Ləvənd, Ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarında "Leyli və Məcnun" hekayəsi, Ankara, 1959; Türk ədəbiyyatı tarixi, c.I, Ankara, 1984; Əli Nihad Tərhan, Ədəbiyyat məsələləri, İstanbul, 1981; Füzuli divanı şərh, üç cildə, Ankara, 1985; Kamal Ədib Kürkcüoğlu, Füzulinin bilinməyən bir neçə şeir, Ankara Universiteti Dil və tarix-coğrafiya fakültəsi dərgisi, cild, VI, sayı, 4, Ankara, 1948; Nihad Sami Banarlı, Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi, tarix göstərilməyib; Şeyma Güngör, Füzuli, Hədiqətüs-süəda, Ankara, 1987; Nevzat Yesirgil, Füzuli, həyatı, sənəti, şeirləri, Ankara, 1968; Seyid Kamal Qaralıoğlu, Türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1973; Cövdət Qüdrət, Füzuli, həyatı, sənəti, şeirləri, İstanbul, 1974; Fikrət Baha Bərkə, Bugünkü dillə Füzuli, Ankara, 1959; Xəlil Ərdoğan Çingiz, Divan şeiri antologiyası, Ankara, 1983; Xəlil İpəktən, Füzuli, həyatı və ədəbi kimliyi, Ankara, 1973; Hasibə Mazioğlu, Füzuli-Hafiz, Ankara, 1956; Füzuli və türkcə divanından seçmələr, Ankara, 1986; Harun Tolasa, XVI yüzil ədəbiyyat araşdırmaları, Ankara, 1983; Cəmil Yenər, Füzulinin dünyası, İstanbul, 1966; Füzuli, İstanbul, 1977; Cunbur Müjgan, Füzuli haqqında bir bibliografiya denəməsi, İstanbul, 1956; Həsən Çələbi Xınalızadə, Təzkirətüş-Şüəara, Ankara, 1984; Sərvət Bayoğlu, Füzuli, Ərənlər bağçası, Ankara, 1986; Fahir İz, Əski türk ədəbiyyatında nəsr, Ankara, 1964 ...

Türk alimləri Füzulinin divanı ilə birgə onun əsərlərini ayrıca cild biçimində də çap etmiş (Hədiqətüs-süəda, Ankara, 1987; Leyli ilə Məcnun, Ankara, 1955; Leyli ilə Məcnun, Ankara, 1977), ensiklopediya məqalələri də yazmışlar (Türk dili və ədəbiyyatı ensiklopediyası, İstanbul, 1977-1982; İslam ensiklopediyası, IV cild, İstanbul, 1961), "Ədəbiyyat dərgisi"nin ayrıca Füzuli sayı da nəşr olunmuşdur (Aylıq Ədəbiyyat dərgisi, Füzuli sayı, 6-7, Ankara, 1987).

3. Məhəmməd Füzuli irsinin qaynaqları

Türk füzulşünasları şairin insani kimliyini, seçdiyi mövzuları, təbliğ etdiyi anlayışları, əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərini doğru dəyərləndirmək üçün onun bağlı olduğu, düşüncəsinin mayalandığı qaynaqları araşdırmışlar. Bu qaynaqları dini-irfani, siyasi, ədəbi-fəlsəfi olaraq üç yerə ayıra bilərik. Qaynaqlarla Məhəmməd Füzuli arasında bağ quran böyük alim Bəkir Çobanzadə yazırdı ki, Füzulini yalnız bir-iki qövmin, hətta yalnız türklüyün şairi saymaq olmaz, onun yeri bütün Yaxın Şərqi yetişdirdiyi ölməz böyüklər arasındadır. O, yunan, bizans, fars, türk, ərəb ruhlarının mənəvi, bir vaxtlar dünya iqtisadi yollarının kilidi olan Bağdad xarabalarını oxumuş, duymuş, tərcümə etmişdir.

Təbiidir ki, Məhəmməd Füzuli kimi böyük şair təsadüfən ortaya çıxmaz, mütləq bəsləndiyi qaynaqlar var. Bu qaynaqlar sırasında dini-irfani dəyərlər çox önəmli yer tutur. Şairi bu qaynaqlardan ayırırsaq, onun irsini doğru oxumaq imkansız olar. Füzuli bir müsəlmandır, Qurani-Kərimi, Allah Rəsulunun hədislərini, təfsir, fiqh, kəlam külliyatını, İslam dininin ortaya çıxardığı mədəniyyəti, irfanı dərinlən bilir, irfan bilgi sisteminə bağlıdır. Məsələnin doğru anlaşılması üçün deyir ki, islam düşüncəsində Allahın varlığını, həqiqəti tanımaq üçün üç yol var: elm deyir ki, beş duyğu ilə qavramaq olar - elmin yolu beş duyğu və təcrübədir, islam filosofları deyirlər ki, ağılla öyrənmək mümkündür, irfan, ona bağlı ariflər isə iddia edirlər ki, kəşfə, müşahidə ilə bilmək olar, Məhəmməd Füzuli bir alim, filosof deyil, arifdir, aşıqdır.

Bu fərqlər bilinəndən sonra Füzulinin şeirlərindəki təkkə-mədrəsə, arif-zahid, eşq-ağıl qarşıdurmasının səbəbi anlaşılır, belə ki, təkkə, arif, eşq irfanı, mədrəsə, zahid, ağıl elmi təmsil edir. Şairin düşüncəsinin bağlı olduğu qaynaqlar doğru bilinəndən sonra Füzulinin eşqi niyə elmdən üstün saydığına, elmə "qeylü-qal" dediyinin səbəbləri də bilinir. Füzuli deyir ki, mən rindəm, şeydayam, eşq şəhidiyəm - bu anlayışların üçü də irfana aiddir, onların irfani mənası bilinməsə, şairin irsini doğru anlamaq imkanı varmı? Məhəmməd Füzulinin islami, irfani kimliyi bilinməsə, şairin istifadə etdiyi anlayışlar anlamını itirər, sistem çökər, "Mətləül-etiqaq", "Hədiqətüs-süeda"nı, "Rindü zahid"i, "Leyli və Məcnun"u, eləcə də bütün əsərlərini anlamaq imkansız olar.

Məsələni örnəklərlə izah edək: Məhəmməd Füzulinin sadəcə bir qəzəldə bu anlayışlar var: "bəzmi-eşq", "şərab", "cami-şərab", "əlif", "dəryayi-xun", "əyyami-hicran", "mey", "mari-zülf", "qəti-ülfət", "tari-zülf", "riştəyi-can", "bəxti-zəbun", "məlamət gövhəri", "xəzinə", "zənciri-cünun" - bu sözlərin, ifadələrin hamısının irfani məzmunu var, onları bilmədən qəzəli anlamaq imkansızdır.

Füzuli bağlı olduğu irfan bilgi sisteminin üstünlüyünü göstərmək üçün "Mətlə-əl-etiqaq" adlı bir əsər yazır, bu mövzulara yer verir: "Elmin idrakı və idrakın elminə dair", "Elm və idrakın mahiyyətinə dair", "İdrakın zəruriliyinə dair", "İdrakın növlərinə dair", "İdrakın yollarına dair", "Aləmin hallarının idrakına dair", "Aləmin başlanğıcına dair", "Aləmin hissələrinin dərk olunmasına dair", "Aləmin siniflərinin idrakına dair", "İnsanın dərk olunmasına dair", "Cinlərin mövcudluğuna dair", "Zəruri varlığın və onunla bağlı məsələlərin idrakına dair", "Qabaqcadan bilinməsi lazım olan məsələlərə dair", "Dövretmə və silsilənin inkarına dair", "Zəruri varlığın mövcudluğuna dair", "Allahın sifətlərinə dair", "Allahın işlərinə dair", "Gözəllik və çirkinliyə dair", "Xeyir və şər haqqında", "Allah üçün vacib olan məsələlərə dair", "Peyğəmbərlik və onunla bağlı məsələlərə dair", "İnsanların peyğəmbərə ehtiyacı haqqında", "Qüsursuzluq haqqında", "Peyğəmbərimizin peyğəmbərliyinə dair", "Onun-Məhəmmədin başqa peyğəmbərlərdən üstünlüyünə dair", "İmamət haqqında", "Həşr haqqında", "Nəfsin ölmədən sonra və dirilişindən əvvəlki hallarının bilinməsi, onun ləzzət və acılığı dərk etməsinə dair", "Mizan, sirat və haqq-hesab günü barəsində".

Məhəmməd Füzulinin islami, irfani, şiə kimliyi bilinmədən bu məsələləri doğru qavramaq imkanı varmı? Məhəmməd Füzulinin "Mətlə-əl-etiqaq" əsərini irfan bilgi sisteminin (kəşf, riyazət, müşahidə) elmi, fəlsəfi bilgi sistemlərindən üstün olduğunu sübut etmək üçün yazdığı bilinəndə isə şairin dünyagörüşünün əsasları da, kitabın mesajları da aydın olur - təbii ki, bir irfan şairi dünyəvi məzmunlu şeirlər də yazar...

Türk füzulşünaslığı deyir ki, Məhəmməd Füzulinin düşüncəsinin ikinci qaynağı türk divan, təkkə şeiri, folkloru, ərəb, fars ədəbiyyatıdır, şair bu böyük irsi dərinlən öyrənmiş, ondan uğurla istifadə etmiş, "türk divan ədəbiyyatını zirvəyə qovuşdurmuş, ədəbiyyatımızda ən böyük lirik şair" olmuşdur. Professor Hasibə Mazıoğlu yazır ki, divan şairlərimiz arasında Füzuli qədər geniş və davamlı təsiri olan şair yoxdur, divan ədəbiyyatında Füzuliyə nəzirə yazmamış şair tapmaq mümkün deyil, onun təkkə və saz şairləri üzərində də təsiri var.

Füzuli bu qaynaqlardan istifadə etsə də, onları təkrarlamamış, istedad və əməyi ilə divan ədəbiyyatında yeni bir mərhələ olmuşdur.

Türk ədəbiyyatşünaslığının təsbitinə görə Məhəmməd Füzulinin dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərən üçüncü qaynaq yaşadığı siyasi, mədəni, dini, iqtisadi mühitdir. XVI yüzildə İraq Osmanlı dövlətinin ərazisidir, bu dövrdə Osmanlı inkişafının zirvəsini yaşayır, təcrübə göstərir ki, dövlət güclü olanda böyük şəxsiyyətlər də ortaya çıxır. İraq bir elm mərkəzidir, bu mühitdə güclü elmi ənənə var, elmi müzakirələr davam edir, bu da yeni fikirlərin ortaya çıxmasına yol açır.

İraq bölgəsində sünnilər də, şiələr də yaşayırlar, aralarında siyasi, məzhəbi, elmi rəqabət var. İraq fərqli mədəniyyətlərin, dirlərin, etnik qrupların, dillərin bir arada yaşadığı məkandır, bu siyasi, dini, mədəni, elmi, etnik fərqlilik ölkəni zənginləşdirir, inkişafın yolunu açır.

İraq XVI yüzildə dünyanın ən önəmli ticarət mərkəzlərindən biridir, yolların qovşağıdır, iqtisadi əlaqələr İraqın dünya ilə, fərqli mədəniyyətlərlə ünsiyyətini artırır, maddi, mənəvi zənginliyə yol açırdı.

Məhəmməd Füzuli şüa məzhəbinə bağlıdır, Allah Rəsulunun ailəsinə böyük sevgisi var, ancaq o, sünnilərlə də sağlam münasibət qurmağı bacarmışdır.

Fuad Köprülü Füzulinin insani və ədəbi kimliyinin yaşadığı mühitlə bağlılığını bu sözlərlə ifadə etmişdir: "... Hər hansı bir sənətkar mütləq mühitinə, ailəsinə, zamanının təmayüllərinə bir çox şeylər borcludur. Buna görə də onun əsl şəxsiyyətini təyin etmək üçün ... üzərində təsiri olan halı anlamağımız zəruridir. Ancaq bu da kifayət etməz, onun həyatının dəyişimlərini, şəxsiyyətinin dalğalanmalarını, nüfuz və təsirlərini, ədəbi, ictimai həyatdakı yerini, əsrlər arasındakı mənəvi həyatını da öyrənməliyik..."

4. Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin nəşri

a) *Türkcə divanı*

Məhəmməd Füzulinin türkcə divanı onun əsərləri sırasında önəmli yer tutur. Şair bu divana nəslərlə ön söz yazmış, sözün dəyərini ifadə etmiş, sözün yaradıcısının Allah olduğunu söyləmiş, şeirlə, şairliklə bağlı ayə və hədislərdən istifadə etmiş, ədəbi kimliyini tanıtmışdır. Şairin türkcə divanında qırx qəsidə, üç yüz iki qəzəl, bir müstəzad, bir tərkibbənd, üç tərcibənd, iki müsəddəs, üç müxəmməs, iki təxmiz, üç mürəbbə, qırx iki qitə, yetmiş iki rübai var.

Füzulinin türkcə divanının ən əski nüsxəsi 979/1571-ci ilə aiddir. Şairin türkcə divanının İstanbul və Anadolu kitabxanalarında yetmiş əlyazması var. Füzulinin fərqli əlyazmalar əsasında hazırlanmış türkcə divanı XX yüzillikdə yeni əlifba ilə üç dəfə çap olunmuşdur.

b) *Farsca divanı*

Məhəmməd Füzuli şeirlərini türk, fars, ərəb dillərində yazmışdır. Şairin farsca divanı türkcə divanından böyükdür. Bu divanda qırx doqquz qəsidə, dörd yüz on qəzəl, bir tərkibbənd, bir mürəbbə, bir müsəddəs, qırx altı qitə, yüz beş rübai var.

Şair farsca divanına da nəslərlə ön söz yazmış - türkcə divanının ön sözündə olduğu kimi burada da şeir parçalarına yer vermişdir - demişdir ki, söz ilahi feyzin xəzinəsidir, o tükənmir, şair insana danışmaq imkanı verən Allaha şükür edir. Füzuli ön sözdə yaşadığı mühitdən şikayət edir, "bura sultanların kölgəsindən uzaqdır, xalq şüursuzdur, ... belə bir çilə bağçasında könül qonçası necə açılar, dil bülbülü necə tərənnüm edər". Şair ön sözdə niyə məhz Füzuli təxəllüsünü seçdiyinin səbəblərini də izah etmişdir.

Füzulinin farsca divanının ilk nüsxəsi 959/1552-ci ildə Bağdadda hazırlanmışdır. Professor Hasibə Mazıoğlu şairin farsca divanının əlyazmaları ilə bağlı məqalə yazmış, divanı nəşr etmişdir. Füzulinin farsca divanının çapa hazırlanması, araşdırılması, tərcüməsi ilə bağlı Əli Nihad Tərən, Kamal Ədib Kürçüoğlu da ciddi işlər görmüşlər. Şairin farsca divanında olan "Ənisül-qəlb" qəsidəsi ayrıca kitab kimi çap olunmuşdur.

c) *Ərəbcə şeirlər*

Sadiq bəy Sadiqi Məhəmməd Füzulinin ərəbcə divanının olduğunu söyləsə də, bu divan əldə yoxdur. Füzulinin ərəbcə şeirləri dörd yüz altmış beş beytdir, onlardan on biri qəsidə, biri qitədir. Bu qəsidələrin yedisi Allah Rəsuluna, üçü Hz. Əliyə yazılmışdır. Türk füzulişünaslığında şairin ərəbcə şeirləri ilə bağlı ciddi bir araşdırma yazılmamışdır.

d) *"Leyli və Məcnun" məsnəvisi*

Türk füzulişünaslığı deyir ki, Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" məsnəvisi bu mövzuda türkcə yazılmış əsərlərin zirvəsidir, üç min doxsan altı beytdir. Bu məsnəvinin Türkiyədə və başqa ölkələrdə çoxsaylı əlyazmaları var. 987/1579-cu ildə hazırlanmış ən əski əlyazma nüsxəsi Topqarı Muzeyi kitabxanasındadır. Türkiyə kitabxanalarında "Leyli və Məcnun" məsnəvisinin iyirmi üç əlyazma nüsxəsi var. Nəcməddin Xəlil Onan Ağah Sırrı Ləvənd "Leyli və Məcnun" məsnəvisinin nəşri, tənqidi mətninin hazırlanması, araşdırılması üçün ciddi işlər görmüşlər.

e) *"Bəngü badə" məsnəvisi*

Məhəmməd Füzulinin "Bəngü badə" məsnəvisi türkcə yazılmışdır, dörd yüz qırx dörd beytdir, Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf olunmuşdur. Bu məsnəviyə şairin külliyyatında yer verilmiş, tənqidi mətni hazırlanmış, şərhlər yazılmışdır.

ə) *"Həft cam" məsnəvisi*

Məsnəvinin bir adı da "Saqınamə"dir, farscadır, üç yüz iyirmi yeddi beytdir, təsəvvüfi mənası var, mistik əsərdir. Türk füzulişünasları məsnəvinin fərqli əlyazmaları əsasında tənqidi mətnini hazırlamış, Füzulinin farsca divanına daxil etmişlər. Əli Nihad Tərən "Həft cam" məsnəvisini türk dilinə tərcümə etmişdir.

f) *"Hədisi-ərbəin"*

Bu, Allah Rəsulunun qırx hədisinin tərcüməsidir, Füzuli seçdiyi hədisləri şeirlə tərcümə etmişdir, qeyd edək ki, Füzulinin, Nəvainin, Molla Caminin tərcümə etdiyi hədislər eynidir. Şair tərcümə etdiyi hədislərə nəslərlə ön söz yazmış, hər hədisi dördlük biçimində tanıtmışdır. Əbdülqadir Qaraxanın, Kamal Ədib Kürçüoğlunun "Hədisi-ərbəin" əsərinin nəşri, araşdırılması, təqdimi üçün gördüyü işlər tədqirəlayiqdir.

g) *"Hədiqətüs-süada"*

Məhəmməd Füzuli bu əsərini nəsrə yazmışdır, ana mövzusu imtahandır, şəhidlikdir, Kərbəla faciəsidir. Şair "Hədiqətüs-süəda" əsərini yazarkən Hüseyn Vaiz Kaşifinin "Rövzətüş-şühəda"sın əsas qaynaq seçmiş, şeirlərə də yer vermişdir. Türkiyə kitabxanalarında əsərin çoxsaylı əlyazmaları var. Səlahəddin Güngör əsərin dilini sadələşdirərək çap etmişdir.

ğ) Füzulinin məktubları

Şairin türkcə beş məktubu var, Nişancı Cəlalzadə Mustafa Çələbiyə, Mosul əmiri Əhməd bəyə, Bağdad valisi Ayaz Paşaya, Qazı Əlaiddinə, Sultan Süleyman Qanunun oğlu şahzadə Bəyazidə yazmışdır. Məktublar Füzulinin həyatını, mühitini, əlaqələrini, eləcə də ədəbi kimliyini tanımaq üçün önəmli qaynaqlardır. Türk füzulşünasları şairin məktublarının tapılması, nəşri, araşdırılması üçün ciddi işlər görmüşlər.

h) "Rindü zahid"

Məhəmməd Füzulinin nəsrə yazdığı bu əsər farscadır, içində şeirlər də var, şairin irfani dünyagörüşünü tanıdır, elmlə irfan, alimlə arif, ağılla qəlb, mədrəsə ilə təkkə qarşılaşdırılır. Əsərin çoxsaylı əlyazmaları var. Kamal Ədib Kürkçüoğlu "Rindü Zahid" in tənqidi mətnini hazırlamış, çap etmiş, Mustafa Səlim isə bu əsəri türk dilinə tərcümə etmişdir.

x) "Səhhət və mərəz"

"Səhhət və Mərəz" Füzulinin nəsr əsəridir, bu adları da var: "Hüsn və eşq", "Səfərnameyi-ruh", "Ruhnamə", "Münazarayi-ruh vəl-cəsəd". Şair bu əsərində ruhla bədənin (maddənin) əlaqəsini irfani baxımdan izah etmişdir. Əsərin çoxsaylı əlyazmaları var, Əbdülbaqi Gölşınarlı "Səhhət və Mərəz" əsərini tərcümə və çap etmişdir.

ij) "Müəmma risaləsi"

Bu risalə farscadır, Füzulinin şairlik bacarığını göstərmək baxımından önəmlidir. Şairin otuz doqquz müəmması var. "Müəmma risaləsi"ni Kamal Ədib Kürkçüoğlu çap etmişdir.

ı) "Mətlə-əl-etiqađ"

Məhəmməd Füzuli bu elmi əsərini ərəbcə yazmışdır, kitabın tam adı belədir: "Mətlə-əl- etiqađ fi mərifətil-məbdə vəl-məad". Şair bu kitabda kəlamı görüşlərini açıqlamış, yunan və müsəlman filosofların fikirlərinə yer vermişdir. Məhəmməd Tavit Tancı əsəri türk dilinə tərcümə etmiş, ön söz, şərhlər yazmışdır. "Mətlə-əl-etiqađ" 1962-ci ildə çap olunmuşdur.

(Davamı var)